

**“ТАРИХИ ХУМОЮН” БУХОРО АМИРЛИГИ ТАРИХИНИ
ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА**

Зарипов Одил Олимжонович,
тарих фанлари фалсафа доктори (PhD), Ўзбекистон Фанлар академияси
Тарих институти катта илмий ходими
<https://orcid.org/0000-0002-2261-1166>

Аннотация. Мазкур мақолада Бухоро амирлиги тарихи, жузрофияси, иқтисодий-ижтимоий ҳаётига бағишланган Муҳаммад Содиқхўжа Гулшанийнинг “Тарихи хумоюн” асари тадқиқ этилган. Гулшаний ҳақидаги маълумотлар, у яшаган ижтимоий муҳит ва “Тарихи хумоюн” асарининг яратилиши тарихи, унинг кейинги тақдири муаллифнинг ўзи ва унинг замондошлари томондан ёзилган хотиралари асосида ёритиб беришга ҳаракат қилинган. Тадқиқотда ушбу тарихий асарнинг тузилиши муаммовий ёндашув асосида бир неча қисмларга бўлиниб, ундаги маълумотлар ҳудудий кесимда таснифлаб таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Муҳаммад Содиқхўжа Гулшаний, амир Абдулаҳадхон, Бухоро амирлиги, жузрофия, ер-сув муносабатлари, иқтисод, савдо, аҳолишунослик.

**«ТАРИХИ ХУМОЮН» - ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК В ИЗУЧЕНИИ
ИСТОРИИ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА**

Зарипов Одил Олимжонович,
доктор философии по историческим наукам, старший научный сотрудник
Института истории Академии наук Узбекистана

Аннотация. В данной статье исследуется труд Мухаммада Садикходжи Гульшани «Тарихи хумоюн», посвященный истории, географии, экономической и социальной жизни Бухарского эмирата. А также в статье приведена информация об авторе данного исторического труда, социальной среде, в которой он жил, истории создания «Тарихи Хумаюна» и его последующей судьбе на основе воспоминаний, написанных самим автором и его современниками. В ходе исследования структура этого исторического труда была разделена на несколько частей на основе проблемного подхода, а содержащаяся в нем информация была классифицирована и проанализирована с региональной точки зрения.

Ключевые слова: Мухаммад Садикходжа Гульшани, Амир Абдулаҳадхан, Бухарский эмират, география, земельно-водные отношения, экономика, торговля, демография.

**«HISTORY OF HUMOYUN» IS AN IMPORTANT SOURCE IN THE
STUDY OF THE HISTORY OF THE EMIRATE OF BUKHARA**

Zaripov Odil Olimzhonovich,
Doctor of Philosophy in Historical Sciences, Senior Researcher at the Institute
of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

Annotation. This article examines the work of Muhammad Sadiq khwaja Gulshani «Tarihi Khumayun», dedicated to the history, geography, economic and social life of the Emirate of Bukhara. The article also provides information about the author of this historical work, the social environment in which he lived, the history of the creation of «Tarihi Humayun» and his subsequent fate based on the memoirs written by the

author himself and his contemporaries. In the course of the study, the structure of this historical work was divided into several parts on the basis of a problematic approach, and the information contained in it was classified and analyzed from a regional point of view.

Key words: Muhammad Sadiq khwaja Gulshani, Amir Abdulahad Khan, Bukhara Emirate, geography, land-water relations, economy, trade, demography.

Кириш. Бухоро амирлиги тарихи қолаверса бутун Туркистон тарихини ўрганишда қўлёзма манбалар алоҳида аҳамиятга эга. Айнан улар ўз даврининг гувоҳи ўлароқ, мазкур давр сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ҳолатини тасаввур қилиш, унинг тарихий портретини тиклаш имконини беради. Амирлик тарихи ҳақида гап кетганда, шубҳасиз Мирзо Абдулазим Сомийнинг “Тарихи салотини манғитийа”, Аҳмад Донишнинг “Рисола ёо мухтасаре аз торихи салтанати хонадони манғитийа”, Муҳаммад Али Балжувонийнинг “Тарихи Нофеий”, Мирзо Салимбекнинг “Кашкўли Салимий. Таворихи мутақаддимийн ва мутаахирийн”, Мирзо Салимбек ибн Муҳаммад Раҳимнинг “Тарихи Салимий”, Садри Зиёнинг “Наводири зиёийа” ва бошқа кўплаб тарихчиларнинг қўлёзма асарларини санаб ўтиш мумкин. Шундай асарлар қаторига Мулло Муҳаммад Содикқўжа Гулшанийнинг “Тарихи ҳумоюн” асарини киритиш мумкин. Юқорида исмлари зикр этилган асарлардан фарқли равишда ушбу асар кенг илмий муомалага жалб қилинмаган. Шу сабабдан ўлка тарихи, жуғрофиясини тадқиқ қилишда мазкур асардан фойдаланиш ўта унумли ҳисобланади.

Муаллиф ҳақида. Асар муаллифи тарихчи ва шоир Мулло Муҳаммад Содикқўжа (دى عىس رى دم حم نب هجاوخ قداص دم حم الم) бўлиб, у тахминан 1861 йили Бухоро шаҳрида туғилган [3: 17]. Ҳам муддарис, ҳам муфтий бўлган отаси Муҳаммад Мирсаид хонадонидан тарбия топганлиги, қолаверса хўжалар наслдан эканлиги сабабли Муҳаммад Содикқўжа ўз даврининг саводли ва билимли кишиларидан бўлган. Замондошларининг хотираларида хусусан муаллифнинг дўстларидан бири бўлган Садри Зиёнинг асарида келтирилишича Муҳаммад Содикқўжа – Гулшаний тахаллуси остида ижод қилган [9: 188]. Садриддин Айний маълумотига кўра, Мулло Муҳаммад Содикқўжа Гулшанийни машхур олим Аҳмад Дониш билан бир маҳаллада истиқомат қилган ва у билан доимий алоқада бўлган [2: 18]. Бу ҳам ўз навбатида Мулло Муҳаммад Содикқўжа Гулшаний яшаган илмий ижодий муҳит қай даражада юқори бўлганлигидан далолат беради.

Гулшанийнинг ақл заковати, унинг Бухоро илмий муҳитидаги алоҳида ўрни сабаб Сайид Амир Абдулаҳадхон (1885-1910) уни саройга қоровулбеги сифатида ишга олади [9: 189]. Давлат ишига ўтгач, Гулшаний кўп вақтлар давлат юмушлари билан вилоят ва туманларга сафарда юриб, машаққат чекишга мажбур бўлган. Сафарларининг бирида тарихчи Конибодомда Тобақўтал тоғидан тушаётган вақтида боши харсанг тошга тегиб қаттиқ лат еганини ёзади [6: 140]. Балким шу сабабдан, тарихчи қисқа умр кўриб, 1910 йилда 49 ёшида дунёдан кўз юмгандир. Бироқ, айнан шу сафарлар унинг “Тарихи ҳумоюн” (نوى امه خيرانت) асарини қизиқарли маълумотлар билан бойитишга хизмат қилди.

Мулло Муҳаммад Содикқўжа Гулшаний шоир сифатида кўплаб шеърлар битган бўлсада, ундан фақатгина “Тарихи ҳумоюн” асари бизгача етиб келган.

Асар тарихи. Ушбу асар Содикқўжа Гулшанийнинг ўз қўли билан ёзилган қоралама нусхаси ҳисобланади. Асар 1909-1910 йиллар орасида тожик тилида ёзилган бўлиб, муаллиф вафотидан кейин Сайид Амир Олимхоннинг қўшбегиси Мирзо Насруллоҳ қўлига ўтган. 1918 йилги Колесов воқеаларидан сўнг асар

йўқолиб, 41 йилдан кейин 1959 йили топилиб Тожикистон Фанлар академияси шарқшунослик ва ёзма мерослар институтига топширилади.

Тузилиши. “Тарихи ҳумоюн” мундарижаси муқаддима ва тўққиз бобдан иборат бўлиб, ҳажми икки юз олтмиш бетни ташкил қилади. Муқаддима қисми ўрта аср манбаларига хос бўлган ҳамду сано билан бошланиб, давомида муаллиф асарнинг ёзишдан мақсадини келтириб ўтган. “Саккиз мақолада Бухорои шариф вилоятларининг сонини келтириб ўтдим” [6: 45] – дейди Муҳаммад Содикхўжа. Бироқ асар тўққизта мақоладан иборат бўлиб, қуйидагича тузилишга эга:

- 1) Биринчи мақола – Бухоро “иёлати” вилоят;
- 2) Миёнқол вилояти;
- 3) Маъмурий жиҳатдан Бухоро шаҳрига бўйсунувчи Лабиоб вилояти;
- 4) Қарши ва Ғузор вилояти;
- 5) Кеш (Шаҳрисабз) вилояти;
- 6) Ҳисори шодмон вилояти;
- 7) Хатлон вилояти;
- 8) Қоратегин вилояти;
- 9) Ғарм тобелигидаги Қалаи Хум (Дарвоз) вилояти;

Асарда мақолаларнинг бундай ном берилиши унинг муаллифнинг яқунланмаган қораламаси эканлиги билан изоҳлаш мумкин. Муаллиф кўлёманинг бир неча жойида ўзини “داوس مقار” – ушбу қораламани битувчи сифатида кўрсатиб ўтади. Асарнинг номланишига тўхталадиган бўлсак, амир Абдулаҳадхон саройида қоровулбеги сифатида фаолият юритган Гулшаний китобини амирнинг тахтда туришига йигирма беш йил тўлганлиги муносабати билан ёдгорлик ўлароқ ёзганини қайд қилган [6: 45]. Яъни, “ҳумоюн” номи остида Абдулаҳадхон назарда тутилган. Китоб бошланишида муаллиф амирга атаб 19 байтдан иборат қасида ёзган.

Амирга бағишланган қасидадан олдин, муаллиф Бухорони мадҳ этувчи араб тилидаги қуйидаги байтни ёзади:

اراختفاو آزع ٴرم لال ىفك
ار اخب داوٹم ناك دق ن آب

Яъни, кишининг ватани Бухоро эканлиги, унинг иззат ва ифтихори учун кифоядир.

Асар ёзилишининг яна бир сабаби сифатида тўхталар экан Гулшаний ўз замонасида Бухоро амирлигининг жуғрофиясига оид китобнинг йўқлигини таъкидлайди. У Шамсиддин Сомийнинг “Қомус ал аълаам” китобини мутолаа қилганини ҳамда 86 йилдан буён бумавзудаги асар ёзилмаганлигини таъкидлайди. Амирлик жуғрофиясига оид охириги асар рус сайёҳи Мейендўрфнинг 1820 йилда ёзган сайёҳатномаси эканлигини тилга олади. Таъкидлаш жоизки, Содикхўжа Гулшаний рус тилини жуда яхши билган. Гулшаний бу тилни руслар томонидан Самарқанд эгаллангач, амир Музаффар тақибидан Самарқандга қочган тоғасининг уйига кўп қатнаган вақтида ўрганган. Албатта, бу Гулшанийнинг рус илмий адабиётидан ҳам хабардор эканлигини англатади. Шунингдек, муаллиф асарда Истанбулда ёзилган бир неча усмонли туркийсидаги асарларни ҳам ўқиганлигини таъкидлаб ўтган. Бундан келиб чиқадики, муаллиф ўзбек, форс-тожик, араб, усмонли ва рус тилларини яхши билган.

Ҳар бир боб беклик ва туманларнинг географик жойлашуви тавсифи билан бошланади ва ҳудуд табиий ресурс манбалари, хўжалиги, маҳалла, мадраса, масжид, бозор ва ҳаммомлар ҳақида муҳим маълумотлар беради. Асарда бошқа манбаларда учрамайдиган амирликнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига

оид масалалар ёритилган. “Тарихи хумоюн” келтирилган маълумотларни кўйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

Иқтисодий ҳаётга оид. Бунга Бухоро шаҳри атрофида бўлган туманларнинг иқтисодий аҳоли, қишлоқ хўжалигининг ҳолати ҳақида маълумотларни мисол қилиш мумкин. Мисол учун, Қоракўл туманида суғориш суви етишмовчилиги мавжуд бўлиб, экин ерлари йилда бир марта суғорилган. Шунга қарамадан ушбу ҳудуд аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилик бўлган. Қоракўлда машхур кўйтерилари етиштириб бериш ривожланганлиги сабабли ушбу туман тижоратчилари Бухоро тижоратчиларидан бойроқ эканлиги келтириб ўтилган [6: 49]. Муаллиф сув етишмовчилиги ва кум кўчиш натижасида Хутфар, Ромитан ва Жондор туманларининг экин экилмайдиган ерлари кўп бўлган, шундай бўлсада аҳолиси фақатгина деҳқончилик қилиб кун кўриш ортида иқтисодий аҳоли жуда оғирлигини, ҳатто ушбу туманларда бой кишини топиш мушкуллигини таъкидлайди.

Тарихчининг ёзишича мазкур даврда Ҳарконруд (Ғиждувон) вилоятининг бозори жуда ривожланган бўлиб, унинг атрофида ўн бешта карвонсарой фаолият юритган. Нуротанинг аксарият аҳолиси пойтахт Бухорога эмас Ғиждувон бозорига қатнаганлар. Ушбу ҳудуд аҳолиси савдодан ташқари ишлаб чиқаришда ҳам илғор бўлишган. Асар гувоҳлигича, Ғиждувонда 500 нафар ҳинд судхўрлик билан шуғулланган. Яъни ҳиндлар нафақат пойтахтда балки иқтисодий ҳолати фаровон бўлган бошқа туманларда ҳам кўп бўлишган. Бозорлар ичида Ғиждувон бозори амирликдаги энг катта бозорлардан саналсада, пойтахт бозоридан кейин иккинчи ўринда турувчи энг йириги бу Хатирчи бозори ҳисобланган. Умуман, савдо-сотик масаласида ғиждувонликлар ва хатирчиликлар амирликнинг энг уста савдогарлари бўлганлар.

Амирликдаги энг катта мол бозори Ғузурда бўлиб, бу бозорга Бухоро, Самарқанд, Қарши ва Шаҳрисабзнинг йирик мол даллолари келиб савдо қилишган. Бозорнинг бир ҳафталик пул айланмаси беш миллион танга бўлган [6: 99].

Карвон ва темирйўл савдо йўлларида ташқари тарихчи савдо моллари сув йўллари орқали ташилгани тўғрисида ҳам хабар беради. Мисол учун, Каркига ғалла ва турли дон маҳсулотлари Ҳисордан дарё орқали келтирилган [6: 74].

Халқаро савдода эса Карки ярмарка бозори машхур бўлиб, бу ерда амирликнинг ҳар еридан савдогар вакил ишлаган. Бу бозорга ҳар йили кавказликлар келиб элик минг гиламни Русия ва Эрзурумга (Туркия) олиб кетишади. Ҳар йили бозорда бир миллион қоракўл териси олди-сотди қилинган.

Амирликдаги ер-сув муносабати масалаларини ҳам муаллиф ҳар бир ҳудуд кесимида ёритган. Мисол учун, Қарноб тумани сув ҳуқуқида амирликнинг бошқа ҳудудида учрамайдиган ҳолатларни тавсифланади. “Қарнобнинг марказида жуда тоза ва тотли булоқ борки, у ердаги аҳолининг ичимлик ва суғорма суви шу булоқдандир. Аҳоли ўртасида сув олди-сотдиси йўлга қўйилган бўлиб, “ҳаққоба” яъни сув ҳаққи жуда қиммат туради. Ерни бир соатлик суғориш нархи бир кўза сув ўлчовида минг дирҳам этиб белгиланган. Агар киши ўз ерини бир кеча кундуз суғормоқчи бўлса бу унга йигирма минг дирҳамга тушади. Қарнобнинг тўртдан бир қисми чўлдан иборат бўлиб, унинг атрофи бўйлаб ҳар бир ёки ярим фарсаҳ кенгликда Қирбулоқ, Найманбулоқ каби булоқлар жойлашган. Ҳудуд аҳолиси ўзига тўқ ва бой бўлиб, фақатгина лалмикор ерлар ҳисобидан тўланадиган бироз миқдордаги солиқни ҳисобга олмаганда, боғларидан тушадиган ҳосилдан умуман хароҷ солиғи тўлашмайди” [6: 62].

Миёнқол вилояти туманлари Бухоро туманларидан фарқли равишда кўпроқ чорвачиликка мослашган. Мисол учун, Зиёвуддин, Нарпай ва Қалаи Дабус ўзбекларида йилқичилик ривожланган бўлиб, жуда чиройли ва тез чопарлиги учун пойтахтга отлар асосан шу ҳудудлардан етказиб берилган [6: 64]. Шунингдек, бу ерда етиштириладиган буғдойнинг доврўғи бутун Туркистонга етган. Ушбу ҳудудда чорвачилик ва деҳқончилик булоқларнинг кўплиги ва сувнинг сероблиги туфайли ривожланган. Мисол учун, муаллиф Нуротадаги бир булоқга “бир булоғи бир дарё қилган ишни қилади” яъни бир дарё суғоришга қодир ерларни суғоради деб таърифлайди. Булоқлардан ташқари Нурота суғориш тизимида коризлардан фойдаланиш кенг йўлга қўйилганди. Қадимдан бу ҳудудда уч юз олтмиш кориз мавжуд бўлиб, асар ёзилган даврда унинг юзтаси ишчи ҳолатда бўлган [6: 71].

Муҳаммад Содиқхўжа Насаф (Қарши) вилояти ва унга тобе ҳудудларни амирликнинг энг серҳосил ерлари эканлигини таъкидлайди. Насафда қайси йили деҳқончилик яхши бўлса шу йили бутун Бухорода ғалла нархи арзон бўлган [6: 90]. Муаллиф Насафни Бухоронинг захирадони, хазина халтаси деб таърифлайди.

Элшуносликка оид. Юқорида келтириб ўтилгандик асарда турли элат ва миллатларнинг тавсифи ҳам келтирилган. Бунда Бухоро шаҳрида истиқомат қилувчи яҳудийлар ва эронийлар сони; Вобкентда истиқомат қиладиган эллик минг хонадон уч минг нафари араб, қолгани манғит, сарой, найман уруғи ўзбеклари ва тожиклар; Гиждувонда ўзбек ва тожиклардан ташқари уч минг нафар араб ва юқорида келтириб ўтилган ҳиндлар; Шофиркон ва Вагонзда яшовчи кўчманчи қозоқлар, араблар, ҳиндлар, яҳудийларнинг сони ва машғулотлари тўғрисида қизиқарли маълумотлар берилган. Масалан, Карки туркманларида эркаклар экин-тикинчилик, аёллар эса гилам тўқиш билан машғул бўлганлар. Муаллиф Косон туманининг Пўлоти қишлоғи арабларининг ақсарият VIII асрда келган бўлишса ҳам ўтовда истиқомат қилишларини ёзади [6: 91]. Ғузур кўнғиротларида экин уруғларини яхши сақлаш одати бор бўлиб, улар бунинг учун бир ўра қазиб уруғларни унга кўмганлар. Кўнғиротлар “ширдон” деб атайдиган ушбу ўраларда уруғлар жуда яхши сақланган. Шу сабабдан бу аҳолида ҳар йили экиш ва сотиш учун 100-200 коп турли хилдаги экин уруғлари захираси бўлган [6: 101].

Баланд тоғларда яшовчи Қоратегин аҳолиси қишда лой йўлда ҳаракатланиш учун ёғоч ковушда юришган. Бу ковушлар фақатгина шу ҳудудда тайёрланиб, ўрганмаган киши бу ковушни кия олмаган. Қоратегин ва Давозликларнинг яна бир қизиқ одати қишлоқ қариялари ўз уйларида эмас масжидда тунни ўтказганлар. Одатга кўра, фақат “бачамард” – йигит ва ўрта ёшли эркакларга ўз уйида тунаш мумкин бўлган.

Аҳолишунослик (демографияга) оид. Муаллифнинг ўзи ҳақида берган маълумотлар, шунингдек ҳар бир туман аҳолиси сони ҳамда унинг молиявий аҳволи тўғрисидаги қайдлардан Муҳаммад Содиқхўжа амирликнинг солиқ амлоқдорлик тизимига хос ишда фаолият юритганини тахмин қилиш мумкин. Асар охирида Бухоро амирлигининг маъмурий бирликларининг номи ва аҳолиси сони ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Гулшаний маълумотига кўра, XX асрнинг бошида Бухоро амирлигида 2836800 хонадон, 7421000 аҳоли истиқомат қилган. Маълум бир ҳудуд аҳолисининг кўплиги ёки озлигини уларнинг табиий иқлими, яшаш шароити билан боғлаб, Ҳисор тоғларида истиқомат қилувчи аҳоли ичида юз ёшдан ошганлар кўплиги қайд қилинган.

Муаллиф ижтимоий соҳада ишга лаёқатсиз бўлган аҳолининг муҳтож қатлами учун Бухорода иккита “ғурабохона” мавжудлигини уларнинг биринчиси шаҳар ичида жойлашган бўлиб бевосита давлат маблағидан, иккинчиси эса Баҳоуддин Нақшбанд мазори атрофида жойлашгани ҳамда мазор вақфида молиялаштирилганини келтириб ўтади.

Жўғрофия ва метрологияга оид маълумотлар. Муҳаммад Содикхўжа ҳар бир маъмурий бирлик орасидаги масофаларни қайд қилиб ўтган. Асарда фарсах, лак (юз минг), ман, тош каби ўлчов бирликлари ишлатилган. Мисол учун, амирликнинг марказдан энг чекка ҳудуди бўлмиш Бадахшон пойтахтдан 140 фарсах узоқликда жойлашган. Яна муаллиф ўз тажрибасидан келиб чиқиб вилоятлар ўртасидаги масофани босиб ўтиш вақтларини ва қулай йўллари ҳам кўрсатиб ўтган. Ҳисордан отлик киши Самарқанга етиши учун икки кечаю кундуз вақти кетади [6: 125] деб, - тарихчи қайси йўллардан юриш бўйича тавсиялар ҳам берган. Ундан ташқари ҳар шаҳар ва тумanning майдони ҳақида маълумотларни беради. Мисол учун, Кармана вилоятининг узунлиги ва ер майдони етти фарсах [6: 60], Нурота вилоятининг майдони ўн беш фарсах бўлган [6: 70]. Жўғрофий маълумотдан ташқари бу рақамлар бизга амирликдаги маъмурий бошқарув бўлиниши ҳақидаги ахборотга эга бўлиш имконини беради. Масалан юқоридаги маълумотга кўра, Нурота вилояти Карманадан икки баравар катта лекин иккаласи ҳам бир хил бошқарув тизимида. Бунинг сабаби Кармана вилояти майдони жиҳатдан Нуротадан кичик бўлсада ундаги қишлоқлар ва аҳоли сони Нуротага нисбатан икки карра кўп бўлган, тоғли ҳудуд саналган Нуротада эса аҳоли ҳар жойда сийрак жойлашган.

Муҳаммад Содикхўжа Амударё ҳақида маълумот берар экан, унинг Бухоро ва Хиванинг асосий сув манбаи эканлиги, дарёнинг Помир тоғларидан бошланиб Оролга қуйилиши ҳақида батафсил тўхталиб ўтган. Амударё Оролгача жами етти юз милни босиб ўтиб, унинг беш юз мили Бухоро ҳудудига, қолган икки юз мили Хива ҳудудига қарашли бўлган [6: 72].

Амирликнинг бошқа давлатлар билан чегаралари тўғрисидаги ахборотлар ҳам ушбу асардан ўрин олган. Масалан, Карки билан Афғонистоннинг Андхўй вилояти чегара бўлиб, чегара ўртасида ярми Бухорога қолган ярми Афғонистонга қарашли бўлган чоршанба бозори фаолият юритган. Чоржўй вилояти кўрғонида етти арава тўп замбарак асбоблари билан сақланган. Бунинг сабаби XIX аср бошида ушбу чегара ҳудудга така туркманлар ва Хива хонлиги томонидан ҳужум уюштириб турилган. Амир Шохмурод томонидан Марв эггаланишида ишлатилган тўшлар Бухорога қайтишда Чоржўй кўрғонини кўриқлаш учун қолдириб кетилган [6: 83].

Шунингдек, асарда амирликда мавжуд қазилма бойликлар ва тоғ конларнинг жойлашувига оид маълумотлар ҳам ўрин олган. Ғузорга қарашли тоғларда туз, мўмиё, кўрғошин, олтингугурт конларига бой бўлган [6: 100]. Келифнинг конларидан сифатли туз чикқани учун Миёнқол, Шаҳрисабз, Самарқанд ва бошқа ҳудудларнинг барчасини туз билан таъминлаган.

Асарда Афросиёб, Арслонхон, Бурҳониддин Абдулазиз садр, Абдуллахон II каби тарихий шахслар ва кўплаб тарихий ёдгорликларга оид маълумотлар тилга олинган. Мисол учун, Карки билан Қарши орасида Абдуллахон II томонидан учта сардоба қурдирилганлиги, Пойканд, Ромитан, Косон, Шеробод, Термиз каби ҳудудларда аҳоли ҳалигача кўплаб қадимий буюмлар, тангалар топиши ҳақида келтириб ўтилган.

Жой номлари (топонимика) уларнинг келиб чиқиши, маъноси, турли

даврларда номларнинг ўзгариши ҳақида ҳам муаллиф яхшигина ахборотлар берган. У Қаршининг қадимда Нахшаб номи остида бўлганлиги, амирлик даври қозилик васиқаларида эса Насаф деб юритилиши тўғрисида ёзади [6: 87].

Ўрганилиши. Тожикистон Фанлар академияси Рўдакий номидаги тил, адабиёт, шарқшунослик ва ёзма мерос институтида сақланаётган мазкур қўлёзма ушбу давлат олимлари томонидан атрофлича ўрганилган [3: 17]. Асарнинг тожик тилидаги тўлиқ табдил матни 2006 йили Тожикистон фанлар академиясида Ж. Нарзиев раҳбарлигида нашрдан чиққан [6:102]. Бундан ташқари, амирликнинг шарқий қисми бўлмиш Қоратегин [7: 98-106], Хатлон [11: 62-66] вилоятларига оид, шунингдек, ушбу ҳудудларнинг жуғрофияси, антропонимлари [5: 82-88], гидронимларига. [8: 14-18] тегишли маълумотлар илмий муомалага киритилган. Асар Ўзбекистон тарихчилари томонидан ҳам тадқиқотларда қўлланилган бўлиб, хусусан Қарши [4: 66-70] ва Ғузор [10: 87-94] бекликлари мисолида ўрганилганини кўришимиз мумкин. Бироқ, “Тарихи ҳумоюн” асари манба сифатида тўлалигича ўзбек тарихшунослигига жалб қилиниши ва ундаги мавжуд қимматли маълумотлар илмий тадқиқотларда қўлланиши лозим. Шунингдек, ушбу асарнинг унга замондош бўлган маҳаллий манбалар билан қиёсий танқидий солиштириш ҳам манбашунослар олдида турган муҳим бир вазифалардан ҳисобланади.

Хулоса. Хулоса қилиш шуни таъкидлаш мумкинки, асар нафақат Бухоро амирлиги ва унга бўйсунувчи ҳудудларнинг хонадонлари ва аҳоли сони тўғрисида жуда кам учрайдиган демографик маълумотлар келтирилган. Умуман олганда, “Тарихи ҳумоюн” Туркистон халқларининг XIX аср охири XX аср бошлари орасидаги тарихи, жуғрофияси, элшунослиги, аҳолишунослиги ва хўжалигини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллоева З. М. История хумаюна Гулшани и ее историко-географическое значение // Историк (Муаррих). – 2021. – №. 1 (25). – С. 90-97.
2. Айнӣ С. Ёддоштҳо. қисми III. – Сталинобод. 1951.
3. Алимардонов А. Нусхаи қаламии «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшани // Мероси ниёгон, -1995, № 2. С. 17.
4. Бахрамов Т. Қашқадарё воҳаси амлоқликларининг ижтимоий-маданий ва этномаданий ҳолати (Қарши беклиги мисолида) // Zamonaviy dunyoda ijtimoiy fanlar: Nazariy va amaliy izlanishlar. – 2022. – Т. 1. – №. 25. – С. 66-70.
5. Бобокалонова Р. Употребление антропонимии в “Таърихи ҳумоюн” Гулшани // Вестник Педагогического университета. – 2019. – №. 1 (78). – С. 82-88.
6. Муҳаммад Содикхоҷаи Гулшани. Тарихи ҳумоюн. – Душанбе. 2006.
7. Саидов С. Д., Мудабиров З. Б. Описание долины Каратегина в “Истории хумаюна” Муҳаммада Содикходжи Гульшани // Историк (Муаррих). – 2022. – №. 1 (29). – С. 98-106.
8. Хомидов Д. Употребление гидронимов Таджикистана в “Тарихи ҳумоюн” Гулшани // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – 2014. – №. 4-4. – С. 14-18.
9. Шарифҷон Махдум Садри Зиё. Тазкори ашъор. – Техрон. 2001.
10. Эргашев У. Қ. XIX аср охирлари – XX аср бошларида Бухоро амирлиги Ғузор беклигидаги аҳоли масканлари // E Global Congress. – 2022. – №. 1. – С. 87-94.
11. Alisher A. Чуғрофияи таърихии Хатлон дар тасвири “Таърихи ҳумоюн” // Вестник Таджикского национального университета. – 2019. – №. 1. – С. 62-66.